

*Dr Snežana Soković, redovni profesor
Pravnog fakulteta Univerziteta u Kragujevcu
ORCID: 0000-0001-7046-6381*

*Pregledni naučni rad
UDK: 343.811"20"*

DOI: <https://doi.org/10.46793/XXIIMajsko.2315>

ZATVORI U 21. VEKU: INSTITUCIONALNE PROMENE I VLADAVINA PRAVA*

Rezime

Zatvor u 21. veku više nije izolovana „kula” fizičke discipline, već kompleksno čvorište u kojem se prepliću napredna tehnologija, korporativni interesi i političke ambicije. Uvođenje digitalnog panoptikona i korektivnog menadžerizma dovelo je do efikasnije kontrole, ali i do značajne dehumanizacije. Tehnologija nudi revolucionarne alate za rehabilitaciju, ali istovremeno pretvara osuđenika u statistički podatak i faktor rizika. Kako koristiti tehnologiju da bi se pojedinac osnažio za povratak u društvo, a ne da bi se trajno žigosao kroz netransparentne algoritme, predstavlja izazov koji će značajno uticati na budućnost zatvorskih sistema. U radu se analizira evolucija zatvorskih institucija iz perspektive vladavine prava, istražujući prelazak sa retributivne pravde na rehabilitacione modele, uz kritički osvrt na izazove koje nameću digitalizacija, privatizacija i penalni populizam.

Ključne reči: *moderni zatvori, rehabilitacija, digitalni panoptikon, korektivni menadžerizam, privatizacija, penalni populizam.*

1. Uvod

Kazna zatvora ostaje dominantan oblik reakcije države na kriminalitet, uprkos sve češćim kritikama njene efikasnosti.¹ U 21. veku zatvor kao institucija prestaje da

* Rad je rezultat naučnoistraživačkog rada autora u okviru Programa istraživanja Pravnog fakulteta Univerziteta u Kragujevcu za 2026. godinu, koji se finansira iz sredstava Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

¹ U sudskoj praksi kazna zatvora nije najčešće primenjivana krivična sankcija. Značaj kazne zatvora ne ogleda se u širokoj primenjivosti ove kazne u odnosu na druge krivične sankcije, već u činjenici da "pretnja kaznom zatvora" u većini savremenih pravnih sistema stoji iza ostalih kazni i uslovne osude (mere upozorenja). Neizvršena, ili delom neizvršena, novačana kazna, kazna rada u javnom interesu, kazna oduzimanja vozačke dozvole mogu se zameniti kaznom zatvora. Uslovna osuda, kao najčešće primenjivana krivična sankcija, po svojoj prirodi predstavlja upozorenje učiniocu da će utvrđena kazna zatvora biti izvršena ukoliko osuđeni za

bude isključivo prostor izolacije i postaje polje kompleksnih društvenih i pravnih promena, čvorište u kojem se prepliću napredna tehnologija, korporativni interesi i političke ambicije. Dok je prethodne vekove obeležavala moć discipline i panoptičkog nadzora, savremeni period karakteriše potreba stabilnog balansa između tehnoloških inovacija, bezbednosnih imperativa i striktnog poštovanja međunarodnih standarda ljudskih prava.

Savremeni zatvori nisu isto što i zatvori u periodu posle drugog svetskog rata, a posebno nisu ono što su bili početkom 20. veka. Penitencijarna pitanja su dobila ravnopravan tretman u okviru formalne društvene reakcije na kriminalitet i punu pažnju javnosti, rad penoloških ustanova je detaljno regulisan unutrašnjim zakonodavstvom i vrlo razvijenim setom međunarodnih standarda i podložan je, kako unutrašnjoj i spoljašnjoj sudskoj kontroli nacionalnog karaktera, tako i kontroli na nadnacionalnom nivou od strane brojnih međunarodnih tela, a u okviru EU i nadnacionalnoj sudskoj kontroli. Upravljanje zatvorima zahteva značajne menadžerske kapacitete kako bi se uspešno istovremeno realizovali svi zahtevi organizacije, tretmana i bezbednosti. Zatvorske građevine su najvećim delom modernizovane, savremeno opremljene, komfornije, a izgledom, enterijerom i funkcijom humanizovane. Zatvorski život podrazumeva više materijalne udobnosti, zatvorenici su na raspolaganju brojni tretmani, mogućnosti za rekreaciju i informisanje, kvalitetnija i učestalija mogućnost komunikacije sa spoljnim svetom: telefoni, više poseta u boljim uslovima, više mogućnosti za boravak van ustanove.

Položaj osuđenih lica jeste značajno transformisan, ali to ne znači i da je značajno unapređen.² U savremenim zatvorima zatvorenici znatno duže borave jer su kazne zatvora duže nego u ranijim periodima. Izloženi su merama nadgledanja i kontrole konstantno i u neuporedivo većoj meri, vreme koje provode izvan savremeno opremljenih zatvorskih ćelija je u većini zatvora mnogo manje nego pre nekoliko decenija, a zajedničke kolektivne aktivnosti su zbog sigurnosti svedene na minimum i strogo kontrolisane. U prenaseljenim zatvorima učestaliji su nemiri, pobune i tuče, a to postaje razlog za intenzivnije nadgledanje i oštriju kontrolu, zbog čega nepostojanje privatnosti, strah i nesigurnost postaju osnovna obeležja zatvorskog života.³

vreme (proveravanja) koje utvrdi sud (ne kraće od jedne godine niti duže od pet godina), ne učini novo krivično delo. Vidi: *Bilten – punoletni učinioci krivičnih dela u Republici Srbiji 2024*, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2025, str. 81.

² Morgan, R., Liebling, A., *Imprisonment: An Expanding Scene*; Oxford Handbook of Criminology, Maguire, M., Morgan, R., Rainer, R. ed; Oxford, 2007; str. 241 i dalje; Haney, C., Zimbardo, P., *The Past and Future of U.S. Prison Policy: Twenty-Five Years After the Stanford Prison Experiment*, American Psychologist, Vol. 53, No. 7/1998; str. 709-729.

³Soković, S., *Stanje u zatvorima u 21. veku: uzroci i efekti visoke inkarceracije*, Zbornik radova: Usklađivanje pravnog sistema Srbije sa standardima Evropske unije, knj. 1, Kragujevac, 2013. str. 101-116.

2. Između tehnološke efikasnosti i humanističkih imperativa: izazovi i novi pravci

Sveprisutna tehnološka modernizacija uvodi značajne promene i u pogledu načina na koji funkcionišu zatvori. Budući da uvek odražavaju širi socijalni kontekst, savremeni zatvorski sistemi prolaze kroz brojne izazove. Potrebne institucionalne i konceptualne promene zatvora nalaze se na razmeđu nove tehnološke efikasnosti i zahtevnih standarda humanizacije sistema lišavanja slobode i poštovanja ljudskih prava.⁴ Stoga je potreba da se zatvorske institucionalne promene odvijaju u jasnim i čvrstim pravnim okvirima posebno naglašena i veoma delikatna. „Hronični“ problemi zatvora (kao što je strukturna kontradikcija između zatvora kao represivne institucije i rehabilitacije kao deklarativnog cilja, normativni-praktični jaz između visokih standarda zaštite prava osuđenika i ograničene primene u praksi, stručna penološka analiza u senci kaznenog populizma i političke instrumentalizacije, zatvaranje kao mera kontrole marginalizovanih grupa koja reprodukuje socijalnu nejednakost) u eri tehnološke modernizacije dobijaju novu dimenziju, a stalno prisutna postaje i mogućnost zloupotrebe u vidu algoritamske diskriminacije, kao i opasnost profitno-menadžerskog zanemarivanja svrhe kažnjavanja.

2.1. Od retribucije do rehabilitacije: promena paradigme i pravo na nadu

Značajne promene koncepta socijalne reakcije na kriminalitet uticale su i na transformaciju koncepta rehabilitacije: od gotovo potpunog napuštanja sedamdesetih godina prošlog veka, do novog velikog povratka u središte savremenih penalnih strategija.⁵ "Povratak" rehabilitacije otvara mnoga pitanja i traži novo razumevanje same ideje rehabilitacije, jer novi legitimitet rehabilitacije postavlja rehabilitaciju u središte savremenih penalnih strategija, što izgleda neočekivano i kontradiktorno.⁶ Nesumnjivo je da je povratku rehabilitacije značajno je doprinela metodološki osavremenjena i preciznija evaluacija programa korektivne rehabilitacije. Mnogobrojne studije i meta-analize od početka devedesetih godina opovrgavaju konstataciju o opštoj neefikasnosti. Generalno se može prihvatiti konstatacija da rehabilitativni programi daju određene rezultate zavisno od sadržine i da u tom smislu imaju prednost na punitivnim programima, s tim što izrazito punitivni

⁴ Fedorczyk, F., *Navigating the dichotomy of smart prisons: between surveillance and rehabilitation*, Law, Innovation and Technology, 16.1 (2024), str. 243-260.

⁵ Soković, S., *Nova rehabilitacija: konceptualni i praktični okviri*, Revija za kriminologiju i krivično pravo, god. 52, br. 3/2014, str. 9-19.

⁶ Robinson, G., *Late-Modern Rehabilitation: The Evolution of a Penal Strategy*, Punishment and Society, Vol. 10/4, 2008, str. 429-445; Lewis, S., *Rehabilitation: Headline or Footnote in New Penal Strategy?* Probation Journal, Vol. 52, 2005, str. 119-135.

programi ne samo da ne redukuju kriminalno ponašanje, nego mogu imati i kriminogeni efekat.⁷

Imajući u vidu karakteristike savremene društvene reakcije na kriminalitet i kontekst nove penologije,⁸ izvesno je da povratak rehabilitacije u središte savremenih penalnih strategija podrazumeva novi legitimitet i značajnu transformaciju. Najizrazitije karakteristike savremenog koncepta rehabilitacije jesu racionalni utalitarizam kao konceptualno-teorijski osnov, upravljanje rizikom kao suština, naglašena ekspresivna funkcija u odnosu na instrumentalnu, kao i nove organizacione forme.⁹

Prelazak, odnosno povratak na rehabilitacioni model nije lišen prepreka. Pre svega, nesporna je unutrašnja kontradikcija između represivne prirode zatvora i cilja rehabilitacije. Rehabilitacija zahteva značajnu promenu pojedinca, što je teško ostvarivo u represivnom okruženju zatvora.¹⁰ Rehabilitacioni programi su efikasni samo kada su sistematski i dugoročni, što u praksi često nije slučaj.¹¹ Osim toga, zatvor kao „totalna institucija“ često dovodi do gubitka individualnosti i autonomije, što je u suprotnosti sa ciljevima rehabilitacije. Takođe, rehabilitacija zahteva značajna finansijska ulaganja u zatvorsko osoblje i infrastrukturu, što predstavlja izazov za države u ekonomskoj krizi. Ipak, osim nesporno adekvatnije humanističke podloge, rehabilitacija prema dugoročnim analizama pokazuje i ekonomsku isplativost zbog redukcije recidiva (manjeg broja budućih krivičnih dela i manjeg broja potencijalnih zatvorenika). Suština rehabilitacije, bez obzira na konkretan model, jeste vera u mogućnost ljudske promene, očuvanje dostojanstva zatvorenika i ulaganje u njegov uspešan povratak u zajednicu. To znači da država ima obavezu da svakom zatvoreniku obezbedi uslove za potrebne promene i omogućiti objektivnu priliku da dokaže da se promenio.¹²

U tom kontekstu, kao neposredan pravni ishod koncepta rehabilitacije, posebno značajan legitimitet dobija osuđenikovo „pravo na nadu“.¹³

„Pravo na nadu“ nije izričito navedeno u određenom pravnom aktu, već je proizvod evolutivne interpretacije člana 3 Evropske konvencije o ljudskim pravima

⁷ Cavadino, M., Dignan, J., Mair, G., *The Penal System, An Introduction*, London, 2013, str. 39.

⁸ Soković, S., *Nova penologija: karakteristike i perspektive*, Pravni život: list za pravna pitanja i praksu, knj. 547, br. 9/2011, str. 823-836.

⁹ Robinson, G., *Risk Management and Rehabilitation in the Probation Service: Collision and Collusion*; *The Howard Journal*, 38 (4) 1999, str. 421-44. Robinson, G., *Late-modern rehabilitation: The evolution of a penal strategy*, *Punishment & Society*, Vol. 10, 2008, str. 429-445.

¹⁰ Maruna, Sh., *Making good: How ex-convicted reform and rebuild their lives*, Washington DC, 2001.

¹¹ Cullen, F. T., *Taking rehabilitation seriously: Creativity, science, and the challenge of offender change*, *Punishment & Society*, 14(1) 2012, str. 94-114.

¹² United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC). (2023). *Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners* (The Nelson Mandela Rules).

¹³ Slipachyk, A., *Human Dignity as A Fundamental Basis and A Practical Tool of "Right to Hope" in Criminal Law*, *ScienceRise: Juridical Science*, 2021, str. 23-30.

koji zabranjuje mučenje, nečovečno ili ponižavajuće postupanje i kažnjavanje.¹⁴ Suština ove doktrine jeste uverenje da lišavanje slobode koje ne nudi nikakve izglede za puštanje na slobodu degradira ljudsko biće, svodeći ga na objekat državne represije bez prava na promenu i iskupljenje. "Nada" se u ovom kontekstu ne odnosi na subjektivni osećaj zatvorenika, već na objektivnu pravnu mogućnost. Pravo na nadu ne znači obavezu puštanja na slobodu, već obavezu države da razmotri da li su razlozi za zatvaranje i dalje opravdani. Praksa Evropskog suda za ljudska prava jasno i dosledno afirmiše stav da ukoliko država uskrati zatvoreniku svaku nadu u slobodu, ona time proglašava da je on „zauvek opasan” ili „zauvek kriv”, što je u suprotnosti sa savremenim shvatanjem ljudskog dostojanstva.¹⁵ U praksi je „pravo na nadu” direktno povezano sa obavezom države da podstiče resocijalizaciju. Nada nije garancija puštanja na slobodu, već pravo na pravni postupak, odnosno pravo da se napredak u rehabilitaciji objektivno proceni pred nezavisnim telom. Države svakako zadržavaju pravo da štite javnost od opasnih pojedinaca, ali to ne smeju činiti uništavanjem same suštine ljudske ličnosti. Suštinski, pravo na nadu je civilizacijski standard koji osigurava da sistem kažnjavanja ostane u okvirima vladavine prava i ne postane akt čiste odmazde.¹⁶

2.2. Tehnološki nadzor i digitalni panoptikon

Tehnologija je radikalno transformisala unutrašnju arhitekturu i upravljanje zatvorima. Uvođenje biometrije, korišćenje veštačke inteligencije za predviđanje nasilja, korišćenje digitalnih platformi za komunikaciju, značajno menja svakodnevni život osuđenika. Ipak, digitalizacija donosi i ozbiljne rizike po vladavinu prava, stvaranje "digitalnog panoptikona" u kojem algoritmi za procenu rizika često reprodukuju sistemске i druge predrasude.¹⁷

¹⁴ Trotter, S., *Living with a sense of a right to hope*, Social & Legal Studies 34.5 (2025), str. 635-651.

¹⁵ Trotte, S., *Hope's Relations: A Theory of the 'Right to Hope' in European Human Rights Law*, Human Rights Law Review, 22/2022, str. 1–21.

¹⁶ Tumačenje čl. 3 EKLJP u pravcu razvijanja doktrine "prava na nadu" veu se za predmet *Kafkaris protiv Kipra* (2008), gde je Sud prvi put nagovestio da bi doživotna kazna koja je i pravno i faktički „neumanjiva” mogla predstavljati kršenje Konvencije. European Court of Human Rights. (2008). *Case of Kafkaris v. Cyprus* (Application no. 21906/04). Puna afirmacija ovog stava vezuje se za presudu u predmetu *Vinter i drugi protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (2013). Sud je tada jasno zauzeo stav svaka doživotna kazna mora biti podložna preispitivanju nakon određenog perioda (obično 25 godina), a osuđenik od samog početka izdržavanja kazne mora da zna pod kojim uslovima i kada će se njegova rehabilitacija ocenjivati. Revizija kazne mora biti zasnovana na objektivnim kriterijumima (ne može biti definisana kao diskreciono pravo izvršne vlasti) i mora biti faktički ostariva. European Court of Human Rights. (2013). *Case of Vinter and Others v. The United Kingdom* (Applications nos. 66069/09, 130/10 and 3896/10).

¹⁷ Makar. Z., *The digital prison panopticon*, Harvard Journal of Law & Technology 38.4, 2025.

Koncept panoptikona, koji je krajem 18. veka dizajnirao Džeremi Bentam¹⁸, a kasnije, u savremenoj interpretaciji, proslavio Mišel Fuko,¹⁹ predstavlja arhitektonski simbol discipline kroz vidljivost. U 21. veku, ovaj model se radikalno transformiše. Savremeni zatvorski panoptikon ne zavisi od kamenih zidova i centralne kule, on se oslanja na podatke, algoritme i mreže koje prožimaju celokupno društveno tkivo, brišući granicu između unutrašnjosti zatvora i spoljnog sveta.

U klasičnom panoptikonu, moć je bila vezana za prostor. Danas, umesto fizičkog čuvara, digitalni panoptikon koristi senzore, narukvice za elektronski nadzor i biometrijsko prepoznavanje lica, čime se nadzor čini "bešavnim" i sveprisutnim. Tehnološki nadzor koristi "big data" za kreiranje profilisanih identiteta, za prediktivno sprovođenje zakona i primenu algoritama za procenu rizika. Predviđanje verovatnoće recidivizma povereno je digitalnim sistemima, iako nije nepoznato da su značajno netransparentni (*black box* fenomen)²⁰ i da ugrožavaju pravo osuđenika na pravičan postupak. Stoga, automatizovano donošenje odluka o uslovnom otpustu otvara pitanje algoritamske pristrasnosti i aktuelizuje pravne debate o transparentnosti i pravu na pravičan postupak.

Digitalni panoptikon uvodi novi oblik asimetrije moći, zbog čega je upitno da li su i kojoj meri savremene tehnologije nadzora sredstvo (ne)pravde. Tehnologija povećava efikasnost i bezbednost, ali istovremeno stvara opasnost od "tehno-diskriminacije". Algoritmi često "uče" iz istorijskih podataka koji su već pristrasni prema određenim marginalizovanim grupama, čime se takve (inače ranjive) grupe stavljaju pod još intenzivniji nadzor.²¹

¹⁸ (Bentamov) Panoptikon je koncept idealne zatvorske arhitekture koji je oko 1787. godine osmislio engleski filozof Džeremi Bentam, a koji omogućava da jedan čuvar nadzire sve zatvorenike, a da oni ne znaju kada su posmatrani. Ovaj kružni dizajn sa centralnim tornjem stvara efekat stalnog nadzora, terajući zatvorenike da se ponašaju disciplinovano sve vreme. Bentham, J.: *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*. New York, 1948.

¹⁹ Mišel Fuko analizira prelazak sa javnog mučenja na zatvorski sistem kao promenu u načinu na koji vlast ispoljava moć. Fuko tvrdi da moderna kazna postaje suptilnija, fokusirajući se na disciplinovanje duše i tela putem nadzora, čime se ljudi oblikuju u "poslušna tela" za proizvodnju i konformizam. Kazna se seli iz javnog prostora u skrivene institucije, fokusirajući se na disciplinovanje, a ne na fizičku bol. Bentamov model zatvora (Panoptikon) Fuko koristi kao metaforu za moderno društvo gde osećaj stalnog nadzora nagoni pojedince da sami disciplinuju svoje ponašanje, a disciplinovanje podrazumeva i beleženje, klasifikaciju i ispitivanje pojedinaca, što omogućava efikasniju kontrolu. Fokus nije na tome da li je zatvor efikasan, već na tome kako on funkcioniše kao mehanizam moći u modernom "kaznenom društvu", Fuko, M., *Nadzirati i kažnjavati*, Novi Sad, 1997.

²⁰ Deeks, A., *The judicial demand for explainable artificial intelligence*, Columbia Law Review, 119(7), str. 1829-1850.

²¹ Manokha, I., *Surveillance, Panopticism, and Self-Discipline in the Digital Age*, Surveillance and Society, vol. 16, no. 2/2028, str. 219-37. Noble, S. U., *Algorithms of Oppression: How Search Engines Reinforce Racism*, NY, 2018.

U okviru zatvorskih institucija, digitalizacija (poput video-linkova za suđenja ili e-poseta) može smanjiti troškove, ali istovremeno dehumanizuje proces rehabilitacije. Fizičko prisustvo, koje je ključno za ljudsko dostojanstvo i empatiju, zamenjuje se pikselizovanim interfejsom koji produbljuje otuđenje osuđenika od društva.

U digitalnom panoptikonu privatnost gotovo da nestaje. Prikupljanje podataka o kretanju, komunikaciji, pa čak i biometrijskim reakcijama zatvorenika (ili građana pod nadzorom) stvara totalni uvid u ljudsko ponašanje. Problem nastaje kada privatne kompanije u procesu privatizacije zatvora postanu vlasnici ovih tehnologija i podataka. Privatizacija nadzora znači da javni interes biva podređen profitu, a vlasničke softverske licence otežavaju mehanizme demokratske kontrole.²²

Zatvorski digitalni panoptikon 21. veka jeste efikasniji, jeftiniji i teže ga je uočiti nego njegove arhitektonske prethodnike. Evidentno je da tehnologija nudi alate za bolju organizaciju bezbednosti, ali je takođe veoma uočljivo i da je tehnološki inovativna institucionalna transformacija zatvora istovremeno i veoma snažan izazov za vladavinu prava. Treba očekivati da izazov budućnosti neće biti u tome kako razviti moćnije sisteme nadzora, već kako te sisteme učiniti odgovornim, transparentnim i usklađenim sa neotuđivim ljudskim dostojanstvom.

2.3. Privatizacija zatvora i kriza legitimiteta

Fenomen privatizacije zatvora predstavlja jedan od većih izazova za princip vladavine prava u 21. veku. Kada se funkcija izvršenja kazne zatvora, koja je segment inherentno suverene državne funkcije kažnjavanja, delegira privatnim kompanijama, otvara se kriza legitimiteta kažnjavanja. Postavlja se pitanje da li se i u kojoj meri svrha kazne kao deo društvene pravde i legitimne društvene potrebe (specijalna i generalna prevencija) podređuje korporativnom interesu.

Pojava privatizacije zatvora javlja se u SAD i Velikoj Britaniji 1980-ih godina, i opravdava se verovanjem da će privatni sektor upravljati zatvorima efikasnije i jeftinije nego državna birokratija. Osnovni pokretač bio je ogroman porast broja zatvorenika ("*mass incarceration*") koji je prevazišao budžetske kapacitete država.²³ Nekoliko decenija kasnije jasno je da privatizacija zatvora,

²² Crewe, B., Liebling, A., Hulley, S., *Staff prisoner relationships, staff professionalism, and the use of authority in public and private sector prisons*, Law & Social Inquiry, 40(2) 2015, str. 309-344. Crewe, B., Liebling, A., *Quality, professionalism and the distribution of power in public and private sector prisons*, In: The Private Sector and Criminal Justice, London, 2017. str. 161-194.

²³ Garland, D., *The Meaning of Mass Imprisonment*, Punishment & Society, 3(1) 2005, str. 5-7; Lurigio, A. J., *The Golden Anniversary of Mass Incarceration in America*, The Prison Journal, 104(3) 2024, str. 271-295.

zasnovana na pragmatizmu pokušaja racionalizacije troškova, predstavlja jedan od većih savremenih izazova za vladavinu prava.²⁴

Legitimitet kaznenog sistema počiva na pretpostavci da se kazna izriče u ime društva i radi ostvarenja pravde ili rehabilitacije. Kada funkcija kažnjavanja kao imanentno državna funkcija u delu izvršenja izrečene kazne zatvora dobije tržišne koordinate, rehabilitacija postaje "trošak" koji treba eliminisati a zatvorenik prestaje da bude građanin kome je potrebna resocijalizacija i postaje jedinica koja generiše prihod. Uporedo raste i rizik opadanja standarda zaštite prava zatvorenika, jer profitno orjentisan menadžment uglavnom vodi ka smanjenju troškova na račun bezbednosti, zdravstvene zaštite i programa resocijalizacije. Privatne kompanije, vođene ekonomskom logikom maksimizovanja profita, smanjuju broj osoblja, redukuju njihove obuke, smanjuju troškove ishrane i zdravstvene zaštite, a neretko radi održavanja visoke stope popunjenosti kapaciteta koriste svoj uticaj da utiču na zakonodavstvo lobiranjem za strožije kazne. Osim toga, nedostatak transparentnosti u poslovanju privatnih zatvora često skriva kršenja ljudskih prava, što podrija poverenje javnosti u sistem vladavine prava, a delegiranje prava na upotrebu sile privatnim akterima dovodi do pravne nesigurnosti.²⁵

Stoga, privatizacija zatvora predstavlja paradoks moderne države: pokušavajući da uštedi novac, država „prodaje deo svog suvereniteta“. Tako stvorena kriza legitimiteta, nije samo administrativni problem, već suštinski izazov za demokratiju. U kontekstu vladavine prava u 21. veku, neophodno je redefinisati zatvor kao isključivo javnu instituciju u kojoj humanistički ciljevi rehabilitacije imaju primat nad ekonomskim interesima.

2.4. Korektivni menadžerizam i logika upravljanja rizikom

U toku poslednje tri decenije, pod uticajem „novog javnog menadžmenta“ (*New Public Management*), kazneni sistemi širom sveta prošli su kroz tihih revoluciju.²⁶ Zatvor više nije samo mesto disciplinovanja niti mesto isceljenja, već postaje institucija kojom se upravlja kroz merenje efikasnosti primenom mera ekonomske racionalnosti. Ovaj fenomen, poznat kao korektivni menadžerizam, pretvara kazneni proces u seriju tehničkih operacija čiji je primarni cilj optimizacija resursa i minimizacija rizika. Suština korektivnog menadžerizma leži u zameni kliničkog pristupa (usmerenog na ličnost osuđenika i faktore individualne etiologije

²⁴ Morris, J. C., *Government and Market Pathologies of Privatization: The Case of Prison Privatization*, *Politics & Policy*, 35/2007, str. 318-341.

²⁵ Crewe, B., Liebling, A., *Quality, professionalism and the distribution of power in public and private sector prisons*, In: *The Private Sector and Criminal Justice*, London, 2017. str. 161-194.

²⁶ Boin, A., James, O., Lodge, M., *The new public management 'revolution' in political control of the public sector: promises and outcomes in three European prison systems*, *Public policy and administration*, 21(2) 2006, str. 81-100.

kriminalnog ponašanja) aktuarskim pristupom (koji je usmeren na kvantitativnu procenu rizika).²⁷ Osuđenici se više ne posmatraju kao jedinstvene osobe, već kao skupovi faktora rizika. Digitalni alati i algoritmi za procenu rizika klasifikuju zatvorenike u kategorije „niskog”, „srednjeg” ili „visokog” rizika. Polazeći od "plitke usklađenosti" zatvorenika sa pravilima bez suštinske promene, menadžerska efikasnost nalaže da se uspeh zatvora ne meri kvalitetom promene u životu pojedinca, već, kroz „ključne indikatore učinka” poput broja slobodnih kreveta, troškova po zatvoreniku ili brzine administrativne obrade.²⁸ Korektivni menadžerizam uvodi specifičan oblik dehumanizacije. Dok je klasični zatvor bio brutalan u svojoj fizičkoj sili, menadžerski zatvor je „hladan” u svojoj birokratskoj neutralnosti. Programi rehabilitacije postaju standardizovani „paketi” tretmana koji se primenjuju masovno. Ako zatvorenik ne prođe kroz predviđeni algoritam tretmana, sistem ga prepoznaje kao nesaradnika, bez obzira na njegove stvarne potrebe ili napredak. Članovi osoblja postaju „menadžeri slučajeva” koji većinu vremena provode popunjavajući tabele i baze podataka, umesto u direktnoj interakciji sa osuđenima, čime se gubi ključni ljudski faktor neophodan za istinsku resocijalizaciju.²⁹

Vladavina brojevima (što po svojoj suštini i jeste penološki menadžerizam) stvara ozbiljne tenzije sa principima vladavine prava. Evidentan je nedostatak transparentnosti, jer su algoritmi upravljanja rizikom često zaštićeni kao poslovna tajna privatnih kompanija, što onemogućava zatvorenima i njihovim advokatima da ospore odluke o klasifikaciji ili uslovnom otpustu. Država koristi „efikasno upravljanje” kao izgovor za masovnu inkarceraciju, tvrdeći da je sistem pod kontrolom jer su brojevi u okviru projektovanih budžeta čime menadžerizam ulazi u sinergiju sa penalnim populizmom. U menadžerskom sistemu, rehabilitacija se redefiniše kroz koncept „upravljanja kriminalnom karijerom”. Umesto da teži transformaciji čoveka, sistem teži kontroli njegovog budućeg ponašanja. Ako je rizik previsok za „menadžment”, pojedinac biva marginalizovan unutar sistema, bez obzira na pravo na rehabilitaciju koje garantuju opšte prihvaćeni međunarodni standardi izvršenja kazne zatvora.³⁰

Korektivni menadžerizam je nuspojava težnje moderne države ka apsolutnoj predvidivosti i ekonomskoj štednji. Iako donosi određeni stepen organizacione uređenosti, menadžerski koncept organizacije izvršenja kazne zatvora nosi visok

²⁷ Day, A., Tamatea, A., *The politics of actuarial justice and risk assessment. In The Pre-Crime Society*, Bristol, 2021, str. 179-200.

²⁸ Crewe, B., Liebling, A., Hulley, S.: *Staff-prisoner relationships, staff professionalism, and the use of authority in public-and private-sector prisons*. *Law & Social Inquiry*, 40(2) 2015, str. 309-344.

²⁹ Liebling, A., Crewe, B., *Prison Life, Penal Power and Prison Effects*, The Oxford Handbook of Criminology, Maguire, M., Morgan, R., Reiner, R. ed., Oxford, 2017, str. 895-928.

³⁰ Bennett, J., *Prison managerialism*, Handbook on Prisons, Jewkes, Z., Crewe, B., Bennett, J., ed. London, 2016. str. 131.

rizik da zatvor postane institucija za obradu podataka o osuđenima umesto u institucije za oporavak njihovih života. Vladavina prava podrazumeva kritičko preispitivanje tehnokratske logike korektivnog menadžerizma i potvrđivanje moralne i pravne odgovornosti države prema pojedincu čija se sudbina ne može svesti na statistički rizik.

2.5. Integracija tehnologije u rehabilitaciju osuđenih lica: put ka digitalnoj inkluziji

Rehabilitacija osuđenih lica tradicionalno se oslanjala na fizički rad i grupne terapije. Najznačajniji pomak u rehabilitaciji i veliki potencijal za inoviranje rehabilitacionih programa predstavlja integracija savremenih tehnoloških alata u edukativno-terapijski rad sa osuđenim licima. Integracija tehnologije u kazneni sistem više nije samo pitanje modernosti, već suštinski uslov za ostvarivanje vladavine prava i za uspešnu reintegraciju osuđenika. U savremenom svetu koji je gotovo potpuno digitalizovan, otpuštanje osuđenika na slobodu bez osnovnih tehnoloških veština postaje oblik "sekundarne kazne" koji vodi ka recidivizmu. Stoga savremena rehabilitacija nužno uključuje osposobljavanje osuđenika za digitalnu inkluziju, odnosno sticanja osnovne digitalne pismenosti neophodne za funkcionalno uključivanje u svakodnevni život nakon izdržane kazne zatvora. Vrlo je značajna integracija tehnologije u rehabilitaciju na planu edukativnih aktivnosti jer upotreba digitalnih sistema za upravljanje učenjem (sa posebno prilagođenim bezbednosnim protokolima) omogućava osuđenima sticanje novih znanja i dobijanje sertifikata koja su primenjivi na tržištu rada.³¹

U terapijskom radu sa osuđenima uvođenje savremenih tehnologija donosi nove mogućnosti, među kojima je posebno inovativna upotreba virtuelne realnosti.³² Termin "virtualna stvarnost" odnosi se na kompjuterski generisano trodimenzionalno i interaktivno okruženje koje omogućuje simulaciju realnog okruženja. Kao terapijski alat, virtuelna realnost omogućava osuđenima da vežbaju socijalne interakcije i suočavanje sa stresnim situacijama u kontrolisanom, virtuelnom okruženju. Osuđenici mogu da vežbaju razgovore za posao, odlazak u prodavnicu i slične svakodnevne aktivnosti, ili rešavanje porodičnih konflikata, što je ključno za smanjenje anksioznosti pre izlaska na slobodu. U terapijskom smislu je vrlo značajna i virtuelna simulacija perspektive žrtve jer poseduje značajan potencijal za razvijanje empatije kod počinilaca teških krivičnih dela. Takođe,

³¹ McDougall, C., Pearson D.A.S., *Technology as a means of rehabilitation: A measurable impact on reducing crime*, Handbook of International Cybercrime and Cyberdeviance, Holt, T., Bossier, A., ed. London, 2020. str. 183-206. Mahlangu, G., Zivanai, E., *Offender eLearning: A systematic literature review on re-entry, recidivism, and life after prison*, Cogent Social Sciences, 9(2) 2023.

³² Cornet, L. J. M., Van Gelder, J. L., *Virtual reality: a use case for criminal justice practice*, Psychology, Crime & Law, 26(7) 2020, str. 631-647.

tehnološka inovativnost ublažava psihološke posledice zatvaranja i olakšava buduću tranziciju u porodično okruženje. Uvođenjem video-poziva i zaštićenih e-mail sistema značajno se unapređuje kvalitet kontakta osuđenika sa spoljnim svetom, posebno održavanje i unapređivanje veze sa porodicom kao faktora od ključne važnosti za uspešnu reintegraciju.³³ Neophodno je da digitalna dimenzija resocijalizacije bude vođena principima transparentnosti i etičnosti, kako bi se osiguralo da tehnologija zaista služi kao alat za oslobađanje kapaciteta pojedinca za bolju budućnost, a ne kao novo sredstvo za suptilniju kontrolu.

2.6. Kazneni populizam i politička instrumentalizacija

U poslednjim decenijama 20. i početkom 21. veka, došlo je do značajne promene u načinu na koji se kreira kaznena politika.³⁴ Oblikovanje kaznene politike izmešteno je iz domena pravnih eksperata na teren politike i političkog odlučivanja kojim se odgovara na stvarne ili percipirane zahteve „običnog naroda”. Ovaj fenomen definisan kao kazneni populizam u kreiranju kaznene politike promovisao je primat emocionalnih zahteva za odmazdom nad racionalno dokumentovanom debatom o rehabilitaciji.³⁵ Kazneni populizam počiva na pretpostavci da je javno mnjenje ogorčeno „blagošću” sudova i da su eksperti otuđeni od stvarnosti onih koji su žrtve kriminala. U političkom diskursu ova naracija se koristi za legitimaciju određenih političkih opcija kao zaštitnika društva kroz donošenje zakona koji uvode veći nivo strogosti u kažnjavanju, čak i kada su takve mere ekonomski neodržive ili neefikasne u smanjenju kriminala. Žrtva se neretko koristi kao politički simbol, svaki pokušaj zaštite ljudskih prava osuđenika predstavlja se kao uvreda za žrtvu.³⁶ Uz pomoć medijske slike o zločinu, problemi kriminaliteta prelaze svoje realne okvire pa zločin ne predstavlja samo mogućnost nastupanja imovinske štete i ličnog povređivanja, već i materijalizovanu potvrdu propadanja socijalnih i moralnih normi, dezintegracije građanskog reda i moralne kohezije društva. Percepcija kriminaliteta od strane građana jeste rezultat senzacionalističke medijske prezentacije zločina. Realni kriminalitet nadrastaju mitovi o zločinu koji se šire putem javnih medija. Kritički stav zamenjen je emotivnim impulsima ljutnje, besa, a upotreba emotivnog naboja čini javnost impulsivnom. Pod pritiskom instrumentalizovanog straha od kriminaliteta mere dugoročne društvene stabilnosti bivaju potisnute populističkim merama kontrole nesigurnosti i rizika.³⁷ Političari se "obračunavaju" sa kriminalitetom zagovaranjem reformisanog kaznenog

³³ Becker-Pestka, D., *E-learning for prisoners. experiences from Sweden, Norway, Poland, Finland and Germany*, International Journal of Research in E-learning, 8(1) 2022, str. 1-24.

³⁴ Soković, S., *Savremeni kazneni populizam: uzroci, odlike i posledice*, Pravna riječ, god. 9, br. 33/2012, str. 263-277.

³⁵ Pratt, J., *Penal Populism*, London-New York, 2007.

³⁶ *Isto*, str. 71.

³⁷ Gidens, E., *Sociologija*; Beograd; 2007, str. 231.

zakonodavstava i mnogo oštrije kaznene politike "koja će stati na put nasilju i bezakonju koje pretilo društvu".³⁸ Zalaganje za stroge kazne i kažnjavanje i za najsitnije prestupe u vremenu opšte nesigurnosti zadobija naklonost javnosti, obezbeđuje (političku) podršku i zadovoljava neokonzervativnu nostalgiju za klasičnim retributivizmom³⁹ izraženu pre svega kod bogatijih i samim tim i uticajnijih društvenih grupa. Penološki aspekt podrazumeva finansijske i kvantitativne efekte kao primarne i upravljanje prestupništvom umesto rehabilitacije.

2.7. Prenaseljenost savremenih zatvora: sistemski problem ili tehnička anomalija

U većini savremenih država, zatvorski sistemi funkcionišu na granici ili daleko iznad svojih projektovanih kapaciteta. Iako se ovaj problem često predstavlja kao tehničko pitanje koje se može rešiti izgradnjom novih objekata, dublja analiza ukazuje na to da je prenaseljenost zatvora direktan nusproizvod sistemskih promena u kaznenoj politici. Kada država koristi zatvor kao primarni odgovor na širok spektar socijalnih i pravnih problema, prenaseljenost prestaje da bude anomalija i postaje strukturna karakteristika sistema. Sistemski karakter prebukiranosti zatvorskih kapaciteta najbolje se ogleda u fenomenu masovne inkarceracije.⁴⁰ Promena paradigme tokom kasnog 20. veka dovela je do kriminalizacije dela koja su ranije tretirana kroz socijalne ili zdravstvene službe (npr. zloupotreba supstanci ili beskućništvo). Politička retorika „čvrste ruke“ dovela je do uvođenja strožih kazni i ograničenja uslovnog otpusta, što direktno povećava broj zatvorenika na duži vremenski period. Istovremeno, iako zakonski okviri često predviđaju alternativne sankcije, sistemska inercija favorizuje zatvorsku kaznu kao „najsigurniji“ način neutralizacije rizika. Prenaseljenost nije samo pitanje komfora; ona je fundamentalno pitanje ljudskih prava.⁴¹ Prenatranost vodi ka nedostatku privatnosti, lošim higijenskim uslovima i povećanom nasilju među zatvorenicima. U takvim uslovima, kazna zatvora prestaje da bude lišavanje slobode i postaje izlaganje nečovečnom postupanju. U prenaseljenim zatvorima, osoblje je fokusirano isključivo na održavanje bezbednosti i „menadžment krize“, dok obrazovni i terapijski programi bivaju potisnuti u drugi plan. Čest odgovor na prenaseljenost je izgradnja novih zatvora. Međutim, umesto rešenja razvija se fenomen „zatvorske ekspanzije“, novi kapaciteti se vrlo brzo popune zbog istih sistemskih faktora koji su izazvali

³⁸ Pratt, J., *nav. delo*, str. 153.

³⁹ Shearing, C., *Punishment and Changing Face of the Governance*, Punishment & Society, Vol. 3/2, 2001, str. 203-220;

⁴⁰ Simon, J., *Mass Incarceration: From Social Policy to Social Problem*, The Oxford Handbook of Sentencing and Corrections, Perersilia, J., Reitz, J., ed. London, 2012, str. 3-23.

⁴¹ Gaes, G., *The effects of overcrowding in prison*, Crime and Justice, 6/1985, str. 95-146.

prethodnu prenaseljenost.⁴² Ovo stvara začarani krug u kojem država troši ogromna sredstva na infrastrukturu, umesto na prevenciju kriminala i programe resocijalizacije. Ispostavlja se da mere kaznenog populizma dosta koštaju i zahtevaju značajne materijalno-finansijske izdatke. Sistemska rešenja zahtevaju depopulizaciju kaznene politike, stručnu, odgovornu i argumentovanu debatu o merama dekarcerizacije (kroz dekriminalizaciju, širu primenu alternativnih sankcija, reformu uslovnog otpuštanja).

3. Zaključak: paradoksi modernog kaznenog sistema i budućnost zatvora

Zatvor u 21. veku više nije izolovana „kula” fizičke discipline, već kompleksno čvorište u kojem se prepliću napredna tehnologija, korporativni interesi i političke ambicije. Uvođenje digitalnog panoptikona i korektivnog menadžerizma dovelo je do efikasnije kontrole, ali i do značajne dehumanizacije. Tehnologija nudi revolucionarne alate za rehabilitaciju, ali istovremeno pretvara osuđenika u statistički podatak i faktor rizika. Kako koristiti tehnologiju da bi se pojedinac osnažio za povratak u društvo, a ne da bi se trajno žigosao kroz netransparentne algoritme, predstavlja značajan izazov koji će značajno uticati na budućnost zatvorskih sistema.

Privatizacija zatvora i kazneni populizam ozbiljno su uzdrmali monopol države na pravedno kažnjavanje. Ukoliko profitni motiv i političko izborno profilisanje postaju primarni pokretači kaznene politike, vladavina prava uzmiče pred ekonomskom i političkom celishodnošću. Prenatranost zatvora se, u tom kontekstu, javlja kao logična posledica sistema koji zatvor koristi kao „univerzalni lek” za socijalne probleme, čime se urušava sam smisao pravde. Nije nepoznato da zatvor bez svrhe, zatvor koji samo upravlja određenom grupom pojedinaca, predstavlja generator novih kriminalnih ciklusa. Stoga budućnost zatvora određuje i mera u kojoj paradigma o prelasku sa retribucije na rehabilitaciju sa nivoa prigodne retorike ulazi u smislenu realizaciju.

Na prekretnici između tehnološke efikasnosti i humanističkih imperativa, neophodno je da se institucionalne promene zatvorskih sistema kreću ka modernizaciji koju prate jasni pravni okviri koji sprečavaju profitno menadžersko zanemarivanje svrhe kažnjavanja i zloupotrebe u vidu algoritamske diskriminacije. Vladavina prava (iznad „brojeva” i „profita”), uprkos svim tehnološkim i političkim pritiscima, osigurava da zatvorski sistemi ne služe pukoj neutralizaciji "nepoželjnih", već da funkcionišu kao prostor u kojem se poštuju osnovna ljudska prava i stvaraju uslovi za uspešan povratak pojedinca u društvo, radi opšte bezbednosti.

⁴² Vidi: Christie, N., *Crime control as industry: Towards gulags, western style*. Routledge, 2016.

*Snežana Soković, Ph.D., Full-time Professor
Faculty of Law, University of Kragujevac*

PRISONS IN THE 21ST CENTURY: INSTITUTIONAL CHANGES AND THE RULE OF LAW

Summary

Prisons in the 21st century are no longer isolated “towers” of physical discipline, but rather complex hubs where advanced technology, corporate interests, and political ambitions intersect. The introduction of the digital panopticon and corrective managerialism has led to more efficient control, but also to significant dehumanization. Technology offers revolutionary tools for rehabilitation, yet at the same time it reduces the inmate to a statistical datum and a risk factor. How to use technology to empower the individual for reintegration into society, rather than to permanently stigmatize them through non-transparent algorithms, represents a major challenge that will significantly shape the future of prison systems. This paper analyzes the evolution of prison institutions from the perspective of the rule of law, exploring the transition from retributive justice to rehabilitative models, with a critical review of the challenges posed by digitalization, privatization, and penal populism.

Key words: modern prisons, rehabilitation, digital panopticon, corrective managerialism, privatization, penal populism.

Literatura

- Bilten – punoletni učinioci krivičnih dela u Republici Srbiji 2024*, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2025.
- Becker - Pestka, D., *E-learning for prisoners. experiences from Sweden, Norway, Poland, Finland and Germany*, International Journal of Research in E-learning, 8(1) 2022.
- Bentham, J., *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, New York, 1948,
- Bennett, J., *Prison managerialism*. Handbook on Prisons, Jewkes, Z., Crewe, B., Bennett, J, ed. London, 2016.
- Boin, A., James, O., Lodge, M., *The new public management ‘revolution’ in political control of the public sector: promises and outcomes in three European prison systems*. Public policy and administration, 21(2) 2006.
- Gaes, G., *The effects of overcrowding in prison*, Crime and Justice, 6/1985.
- Garland, D., *The Meaning of Mass Imprisonment*, Punishment & Society, 3(1) 2005.

- Day, A., Tamatea, A., *The politics of actuarial justice and risk assessment*, In The Pre-Crime Society, Bristol, 2021.
- Gidens, E., *Sociologija*; Beograd; 2007.
- European Court of Human Rights. (2008). *Case of Kafkaris v. Cyprus (Application no. 21906/04)*.
- European Court of Human Rights. (2013). *Case of Vinter and Others v. The United Kingdom (Applications nos. 66069/09, 130/10 and 3896/10)*.
- Liebling, A., Crewe, B., *Prison Life, Penal Power and Prison Effects*, The Oxford Handbook of Criminology, Maguire, M., Morgan, R., Reiner, R. ed., Oxford, 2017.
- Lewis, S., *Rehabilitation: Headline or Footnote in New Penal Strategy?* Probation Journal, Vol. 52, 2005.
- Lurigio, A. J., *The Golden Anniversary of Mass Incarceration in America*, The Prison Journal, 104(3) 2024.
- Manokha, I., *Surveillance, Panopticism, and Self-Discipline in the Digital Age*, Surveillance and Society, vol. 16, no. 2/2018.
- Makar, Z., *The digital prison panopticon*. Harvard Journal of Law & Technology 38.4, 2025.
- Mahlangu, G., Zivanai, E., *Offender eLearning: A systematic literature review on re-entry, recidivism, and life after prison*. Cogent Social Sciences, 9(2) 2023.
- Maruna, Sh., *Making good: How ex-convicted reform and rebuild their lives*, Washington DC, American Psychological Association.
- Morgan, R., Liebling, A., *Imprisonment: An Expanding Scene*,. Oxford Handbook of Criminology, 4th Maguire, M., Morgan, R., Rainer, R. ed; Oxford, 2007.
- Morris, J. C., *Government and Market Pathologies of Privatization: The Case of Prison Privatization*. Politics & Policy, 35/2007.
- McDougall, C., Pearson D. A. S., *Technology as a means of rehabilitation: A measurable impact on reducing crime*, Handbook of International Cybercrime and Cyberdeviance, Holt, T., Bossier, A., ed. London, 2020.
- Noble, S. U., *Algorithms of Oppression: How Search Engines Reinforce Racism*, NY, 2018.
- Pratt, J., *Penal Populism*, London-New York, 2007.
- Robinson, G., *Late-Modern Rehabilitation: The Evolution of a Penal Strategy*, Punishment and Society, Vol. 10/4, 2008.
- Robinson, G., *Risk Management and Rehabilitation in the Probation Service: Collision and Collusion*; The Howard Journal, 38 (4) 1999.
- Slipachyk, A., *Human Dignity as A Fundamental Basis and A Practical Tool of "Right to Hope" in Criminal Law*, ScienceRise: Juridical Science, 2021.
- Simon, J., *Mass Incarceration: From Social Policy to Social Problem*, The Oxford Handbook of Sentencing and Corrections, Perersilia, J., Reitz, J., ed. London, 2012.
- Soković, S., *Stanje u zatvorima u 21. veku : uzroci i efekti visoke inkarceracije*. Zbornik radova: Usklađivanje pravnog sistema Srbije sa standardima Evropske unije, knj. 1, Kragujevac, 2013.
- Soković, S., *Nova rehabilitacija : konceptualni i praktični okviri*, Revija za kriminologiju i krivično pravo. god. 52, br. 3/2014.
- Soković, S., *Nova penologija : karakteristike i perspektive*. Pravni život: list za pravna pitanja i praksu. knj. 547, br. 9/2011.
- Soković, S., *Savremeni kazneni populizam: uzroci, odlike i posledice*, Pravna riječ, 9, br. 33/2012.

- Shearing, C., *Punishment and Changing Face of the Governance*, Punishment & Society, Vol. 3/2, 2001.
- Trotter, S., *Living with a sense of a right to hope*, Social & Legal Studies 34.5 (2025).
- Trotter, S., *Hope's Relations: A Theory of the 'Right to Hope' in European Human Rights Law*, Human Rights Law Review, 22/2022.
- United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC). (2023). *Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners* (The Nelson Mandela Rules).
- Fedorczyk, F., *Navigating the dichotomy of smart prisons: between surveillance and rehabilitation*, Law, Innovation and Technology 16.1 (2024).
- Fuko, M., *Nadzirati i kažnjavati*, Novi Sad, 1997.
- Haney C., Zimbardo, P., *The Past and Future of U.S. Prison Policy: Twenty-Five Years After the Stanford Prison Experiment*, American Psychologist, Vol. 53, No.7/1998.
- Cavadino, M., Dignan, J., Mair, G., *The Penal System, An Introduction*, London, 2013.
- Cornet, L. J. M., Van Gelder, J. L., *Virtual reality: a use case for criminal justice practice*. Psychology, Crime & Law, 26(7) 23020.
- Crewe, B., Liebling, A., Hulley, S., *Staff - prisoner relationships, staff professionalism, and the use of authority in public - and private - sector prisons*. Law & Social Inquiry, 40(2) 2015.
- Crewe, B., Liebling, A., *Quality, professionalism and the distribution of power in public and private sector prisons*. In: *The Private Sector and Criminal Justice*, London, 2017.
- Cullen, F. T., *Taking rehabilitation seriously: Creativity, science, and the challenge of offender change*, Punishment & Society, 14(1) 2012.
- Christie, N., *Crime control as industry: Towards gulags, western style*. London, 2016.